

Порівняльне літературознавство

LXXX

Виповнюється 80 років Юрієві Миколайовичу Кочубею – одному з найвідоміших українських сходознавців, який з юних років залишався відданим такій, за словами акад. О. Прицака, “аристократичній науці”, як орієнталістика. Але життя склалося так, що він став практиком міжнародних відносин, яким і присвятив понад піввіку свого життя. З 1957 р. Ю. Кочубей працює в системі Міністерства закордонних справ України (зокрема, у 1992–1997 рр. був Послом України у Франції, постійним її представником при ЮНЕСКО) і нині викладає в Дипломатичній академії України при МЗС України. Однак, перебуваючи на дипломатичній службі, Ю. Кочубей не полишає сходознавство. Спочатку полем його дослідницької роботи стала сучасна арабська література, мало вивчена на той

час галузь арабістики. Наслідком наполегливої праці дослідника в галузі арабського літературознавства стала невеличка книжка “Голос гніву і боротьби. Сучасна арабська поезія” (К., 1971). 1977 року він захистив в Інституті сходознавства АН СРСР дисертацію “Виникнення поезії “вільного вірша” в Іраку і її художні особливості в світлі традицій арабської поезії”. Значним підсумковим внеском Юрія Миколайовича у вивчення сучасної арабської поезії став вихід його монографії “Поезія “вільного вірша” в Іраку (40-і – 70-і рр. ХХ ст.)” (2003), де вперше на професійному віршознавчому рівні він дослідив художні особливості поезії “вільного вірша”.

Ю. Кочубей вважав, що європейські науковці повинні більше уваги приділяти літературам арабських країн, які стоять дещо осторонь головної магістралі розвитку літератури, бо досі в полі зору вчених були Єгипет, Сирія, Ліван, Ірак і Магриб (в основному франкомовні автори). Тому серед його доробку бачимо статті про кувейтську, мавританську, мальтійську, палестинську та інші літератури.

Після проголошення Україною незалежності він почав приділяти більше уваги тюркології. Тюркологічні інтереси сходознавця охоплюють увесь обшир тюркського світу, переплітаючись із його пошуками в галузі історії українського сходознавства. Значний внесок був зроблений і у вивчення турецької культури, насамперед це стосується дослідження культурних взаємозв'язків та питань геополітики. Тут на перше місце слід поставити монографію “В.В. Дубровський (1897–1966) як сходознавець” (2011), де подано

загальний огляд туркологічних досліджень несправедливо замовчуваного вченого, зокрема створених на еміграції. Значне місце серед тюркологічних праць Юрія Миколайовича посідають публікації, присвячені культурі кримськотатарського народу, а також праці з караїмознавства. Не забуває він й іраністику.

Від самого початку свого творчого шляху й донині науковець продовжує працювати над дослідженням спадщини А. Кримського. Зокрема, останнім часом у фахових виданнях надруковано статті “Християнський Схід в науковій спадщині А. Кримського” та “Ісламознавчі студії в науковій спадщині академіка А. Кримського”, “Внесок А.Ю. Кримського в світове сходознавство”. Сьогодні разом з колективом Інституту сходознавства дослідник бере участь в упорядкуванні й виданні наукової спадщини А. Кримського.

Історія сходознавства, зокрема українського, завжди перебувала в центрі уваги Ю. Кочубея. Він вважає, що без знання історичних підвалин тієї чи тієї науки просуватися вперед неможливо. Цю загальновідому істину сприймає цілком конкретно. Тому серед його доробку бачимо публікації про представників сходознавчої науки минулого. Успіхом стала публікація 1998 р. бібліографічного покажчика “Україна і Схід. Культурні взаємозв’язки України з народами Близького і Середнього Сходу. 1917–1992”. Звертався вчений і до майже не дослідженої в нас теми з історії сходознавчих студій: вивчення в Україні мистецтва Сходу. У співавторстві видав книжку “Орієнтальне мистецтвознавство в Україні в 20–30 рр. ХХ ст. В.М. Зуммер (1885–1970)” (2005). Усе наукове життя Ю. Кочубея приділяє значну увагу вивченню культурних взаємозв’язків між Україною і Сходом. Ним опрацьовані теми “Тарас Шевченко і Схід” (зокрема, розвідка про переклади “Заповіту” арабською мовою), “Іван Франко і Схід”, “Філософія Заходу і Сходу в Києво-Могилянській Академії”, “Східні елементи в культурі і побуті українського козацтва”, “Казки “Тисячі і однієї ночі” в українській літературі”. У мемуарних нотатках писав про орієнтальні зацікавлення П. Тичини і М. Бажана. Важливе місце в його творчому доробку посідає насичена багатим фактичним матеріалом стаття “Доля, образ, символ. Роксолана в літературах Європи” (2001). Захопившись темою, він навіть переклав роман французького автора Алена Паріса “Останній сон Сулеймана”.

Неодноразово Ю. Кочубей публікував свої праці в закордонних виданнях, що слугувало справі популяризації української сходознавчої науки. Низку праць присвячено питанням геополітики. Так, серйозний внесок у цій царині – його розвідка “Мужність думки. Геополітичні візії Юрія Липи в контексті сучасності” (2004). Дослідник брав участь у багатьох зібраннях сходознавців, намагаючись відновити чи започаткувати фахову співпрацю сходознавців і тих, хто цікавиться Сходом. Сам він був і є членом низки наукових товариств, таких як Всесоюзна асоціація сходознавців, Російське Палестинське товариство, Наукове Товариство Шевченка (Європа), Історико-культурна асоціація “Україна-Туреччина”, Український центр ісламознавства. Не відривався від наукового життя, і перебуваючи за кордоном: у Франції був прийнятий до престижної асоціації орієнталістів – *Societe asiatique* (Париж), узяв участь у розбудові й роботі міжнародної організації наукового співробітництва – Європейсько-арабський пересувний літній університет, був обраний членом його Опікунської ради. Член НСПУ, провідний науковий співробітник Інституту сходознавства ім. А. Кримського НАН України Ю. Кочубей упродовж років також був головним редактором журналу “Східний світ”.

Редакція “СіЧі” щиро вітає свого постійного автора й бажає йому міцного здоров’я, щастя та нових творчих успіхів.

МИХАЇЛ НУАЙМЕ ТА УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА

Автор окреслює життєвий і творчий шлях видатного арабського письменника з Лівану Михаїла Нуайме (1889–1988), показує його роль в історії сучасної літератури арабського світу. Основна увага приділяється зв'язкам М. Нуайме з Україною, де він з 1906 до 1911 р. навчався в Полтавській духовній семінарії. Життя в Україні відбилося в його творчості, з великим пієтетом ставився він до Т. Шевченка. Ідеться також про вшанування М.Нуайме в Україні.

Ключові слова: сучасна арабська література, українсько-арабські зв'язки, Ліван.

Yuriy Kochubey. Mikhail Naimy and Ukrainian literature

The paper sketches out the life and works of a famous Lebanese writer Mikhail Naimy (1889-1988), and highlights his role in the history of contemporary literature of the Arab world. Much attention is paid to M. Naimy's relations with Ukraine, in particular to his studies at Poltava Seminary (1906-11). His life in Ukraine finds its reflection in his writings which, among other things, testify to his great respect for Taras Shevchenko. The author of the paper also touches upon the issue of honoring M. Naimy in Ukraine.

Key words: contemporary Arabic literature, Ukrainian-Arab relations, Lebanon.

Важко переоцінити ту роль, яку відіграв Михаїл Нуайме (1889–1988) в історії сучасної арабської літератури [див.: 4; 8]. Його творча спадщина широка й багатоманітна: прозаїк, майстер психологічної новели й біограф, поет-новатор і, безумовно, глибокий і своєрідний мислитель, що зумів у своїх книжках і окремих есе створити власний світ, світ духовності й гуманізму. Ліванський письменник Тауфік Аввад якось назвав його “відлюдником з Шахруба” (Шахруб – це місцевість у горах біля Біскінти, де він проводив своє самотнє життя в теплі пори року). Але в цій назві відбився лише факт його фізичного існування, зовнішній образ буття. Адже своїм інтелектом, своїм духом він жив життям свого народу і всієї планети, активно впливав на процес розвитку сучасної літератури арабського світу.

Варто наголосити, що, крім досягнень у згаданих царинах творчої діяльності, М. Нуайме посідає цілковито виняткове місце в історії арабської літератури ХХ ст. і як критик. Власне, з нього й започаткувалася сучасна арабська критика [див.: 20; 21].

Народився Михаїл Нуайме 17 жовтня 1889 р. в гірському селі Біскінта в родині небагатих горян. Через нестатки члени сім'ї виїжджали на заробітки за океан. Відвідував школу Російського Палестинського православного товариства, котра відкрилася в їхньому селі, де виявив неабиякі здібності до науки. Його було рекомендовано для навчання у вчительській семінарії в палестинському місті Назареті. Раз на два роки Православне Товариство найкращого учня семінарії направляло своїм коштом для продовження навчання в Росії. 1906 року ним став М. Нуайме. Учitisя він був призначений у Полтавській духовній семінарії (закінчив 1911 р.), де прилучився до літератури, в основному російської. У своїх спогадах він з любов'ю згадує роки, проведені в Полтаві, друзів, учителів, а також чудові українські пісні [див.: 15; 18]. Далі він мешкає в США, де закінчує університет у місті Сіетл, разом з іншими молодими арабськими літераторами бере участь в організації літературного життя на еміграції, зокрема у виданні літературного журналу. Після перебування у складі американського війська під час Першої світової війни в Європі та короткого навчання в університеті в місті Ренн повертається до США, де разом із побратимами створює спілку арабських письменників-емігрантів “Асоціація пера” (“ар-Рабіта аль-калямія”).

Свою літературну кар'єру М. Нуайме розпочав як критик. Чому так сталося, він пояснює в автобіографії: “Літературний застій у всьому арабському

світі впав мені в око, коли я залишив Росію. Це пригнічувало й було вкрай прикро для людини, вихованої на тонкому мистецтві Пушкіна, Лермонтова й Тургенєва, на сміхові крізь сльози Гоголя, на захопливому реалізмі Толстого, на літературних ідеалах Белінського і, нарешті, на високій людяності наймогутнішого, найглибшого й найбільш проникливого серед усіх російських письменників – Достоевського. Ви легко можете зрозуміти, – писав він акад. І. Крачковському, – чому мої перші літературні спроби арабською мовою були в основному критичного характеру” [11, 224-225].

Повернувся М. Нуайме на батьківщину 1932 р., прожив майже сто років у своєму селі й Шахрубі, брав участь у літературному і громадському житті країни, хоча й неохоче, як указують сучасники, спускався з гір до Бейрута.

Українці можуть пишатися тим, що видатний арабський письменник сучасності, визнаний класик у всьому арабському світі М. Нуайме має безпосередній стосунок і до нашої країни. Бо саме в нас, у старовинному затишному українському місті Полтаві минули його юнацькі роки, саме тут він здобував освіту в Полтавській духовній семінарії. Навчався в Полтаві з 1906 по 1911 р., але духовного сану не прийняв – його охопила пристрасть до літератури й не відпускала вже до кінця його днів. Життя його було довгим і насиченим різними подіями: від світових катаклізмів до щоденних турбот у шахрубському усамітненні, коли він замислювався над проблемами, які поставали перед людством. А для мене особисто важливо, що він не забував про місто своєї юності Полтаву, яка, так уже трапилося, була місцем мого народження. На мого несміливого листа, надісланого з Нью-Йорка, де я в той час працював, він негайно відповів дуже приязним листом, і так зав’язалося, на жаль, не дуже тривале листування: ми мешкали в різних таборах – він у “капіталістичному”, а я – в “соціалістичному”.

Про Михаїла Нуайме я знав уже досить давно: по-перше, з праць відомого арабіста акад. І. Крачковського (1883–1951) [див.: 11], а по-друге – від мого вчителя арабської мови Т. Кезми (1882–1958), котрий, як і Нуайме, був відправлений ще малим хлопцем до Росії для навчання в духовній семінарії. Проходив курс він у Києві, а потім закінчив і Київську духовну академію. Після закінчення Другої світової війни Кезма й Нуайме почали листуватися.

Коли встановилися більш-менш нормальні стосунки між країнами, Тауфік Гаврилович почав одержувати арабські книжки й одразу взявся їх перекладати українською мовою. Якраз 1958 р. в Україні відновилося видання популярного в довоєнні роки літературного і громадського журналу “Всесвіт”, і в першому ж номері арабську літературу репрезентувала новела М. Нуайме “Безплідна”, яку переклав мій учитель. Це була наша спільна радість, бо і я доклав сил для реалізації цієї публікації. Ще до війни Т. Кезма переклав вступ до п’єси М. Нуайме “Батьки і сини”, у якому письменник виклав багато теоретичних положень. Хотілося б зазначити, що цей дуже важливий документ в історії арабської літератури Т. Кезма переклав російською й українською мовами, але він лишився неопублікованим [див.: 6].

Тепер же, отримавши книжки від свого друга з Лівану, Т. Кезма гаряче взявся за роботу і швидко підготував для видавництва переклад низки його новел, які склали збірку “Знатні” (1956). До неї ввійшли новели зі збірок “Кан ма кан” (“Було що було”) та “Акабіру” (“Знатні”), а також вірш “Замерзла ріка” в перекладі О. Новицького. Так арабська проза нового часу стала присутньою в сучасній українській літературі. Видання доповнювалося біографічною довідкою про ліванського письменника.

Після тривалої перерви Михаїл Нуайме у 1956 р. відвідав Україну, зокрема улюблену Полтаву. Він був сповнений вражень, в уяві промайнули образи давніх днів: учителі, співучні по семінарії, мабуть, і перше кохання. Покидаючи

нашу землю, він залишив такі слова, що були опубліковані в “Літературній газеті”: “В тобі, Україно, є, хай і маленька, частка мене, яку я сів сів п’ять дорогоцінних літ моєї юності. І останні півстоліття я все збираю і збираю урожай, кінця якому немає. Та який же може бути кінець, коли в тебе такі невичерпні джерела добра, краси, свободи і любові, як Шевченко...” [див.: 14]. Тут варто додати, що і в першому томі своїх мемуарів “Сімдесят...”, частково виданому 1980 р. в Москві російською мовою під назвою “Мои семьдесят лет”, й у книжці “Оддалік від Москви і оддалік від Вашингтона”, і в особистих листах до автора цієї статті він незмінно тепло згадував Полтаву, де фактично почався його шлях до всесвітньої слави. У цьому місті з нагоди 100-річчя від дня народження М. Нуайме було проведено всесоюзну наукову конференцію, яка набула розголосу й дістала відгук у всьому арабському світі [див.: 19].

Повернувшись після поїздки в СРСР на батьківщину, він написав уже згадану книгу “Оддалік від Москви і оддалік від Вашингтона” (1957). Слід пам’ятати, що це був час розпалювання “холодної війни” між США і СРСР, двома країнами, у яких минали його молоді роки, де він обрав власний шлях у житті – шлях служіння своєму народові пером. Йому було важко все це збагнути, тож він не пристав до жодного з таборів, а залишився відданим своїм гуманістичним поглядам подалі від обох імперіалістичних столиць, адже для нього найвищою цінністю була людина. Письменникові дуже хотілося, щоб його праця була перекладена російською мовою. Він, мабуть, сподівався, що йому вдасться хоч якось розбудити серця зазомбованих “будівників комунізму”, які за абстрактними лозунгами не бачили трагедії окремих людей – жертв жорстокої системи.

Тауфік Гаврилович почав перекладати цю глибоко філософську й водночас емоційно близьку серцю автора працю й частину переклав. Але потім, зрозумівши, що в Радянському Союзі опублікувати такий текст не вдасться, мусив написати про це другу Михайлові, пояснюючи таке ставлення до неї тим, що в ній присутній абстрактний гуманізм і релігійний символізм. І справді, у книжці були розділи “Комунізм і атеїзм”, “Комунізм і свобода”, підтримка національно-визвольної боротьби народів. Радянська цензура такого б не пропустила. Але ж не про все можна було говорити в листах... М. Нуайме хотів, щоб книжка вийшла без купюр. Він писав: “Я раджу, щоб ти переклав її всю, користуючись допомогою у перекладі українською мовою нашого друга т. Новицького”. Пізніше, у 1989 р., проф. М. Веркалець опублікував кілька фрагментів з перекладу Т. Кезми українською мовою в журналі “Всесвіт” [2, 123-130]. Перед цим 1987 р. у цьому ж часопису поет О. Новицький опублікував кілька своїх перекладів віршів М. Нуайме [3, 163-164]. Не вдалося надрукувати таку книжку і в Москві. Проте там опублікували частину автобіографічної книжки “Сімдесят...” про початок його життєвого шляху, де значне місце посідають спогади про семінарські роки в Полтаві [див.: 15].

Ще в 1930-і рр. А. Кримський високо оцінив творчість М. Нуайме як критика й новеліста. У своїй статті в першому додатковому томі “Енциклопедичного словника бр. Гранат” він окреслив профіль молодого тоді письменника й наголосив: “Сенсаційного реноме надають Михайлу Нуайме критичні його статті, часто нещадні, в яких він визнає себе учнем Белінського. Вибране із них видано в Єгипті у збірці “Решето” (“Гирбаль”, Каїр, 1923); тут Нуайме відверто просіює, ніби крізь решето, арабські літературні знаменитості” [12, 540-541]. Він розкритикував навіть майбутнього “еміра поетів” Ахмеда Шауки. Подібно згадував про М. Нуайме А. Кримський у своїй фундаментальній “Історії нової арабської літератури”, створеній у 1930-х рр., що побачила світ у Москві лише 1971 р.: “Тільки жовчний критик, християнин Нуайме, росіяно-американець за вихованням, вніс у ювілейний фанфарно-тріскотливий тріумф дуже дисонантні ноти, просіявши придворного пііту Шауки, як, до речі, й багатьох

інших літературних арабських знаменитостей, крізь свій безжальний критичний збірник – “Решето”-ал-Гирбал” [див.: 13].

Уже в наші дні у зв'язку з появою книжки “У новому решеті” я написав статтю “Два “Решета” Михаїла Нуайме” [див.: 9], у якій розповів про дві знакові книжки видатного арабського майстра літературної критики.

Великий класик арабської літератури підтримував зв'язки зі своїми друзями в Україні, а вони відповідали йому щирою любов'ю. Так, журнал “Всесвіт” на своїх сторінках відзначав ювілеї великого письменника. Зокрема, 1987 р. було опубліковано мою велику статтю “Гордість арабської літератури” [8, 162-163]. Того ж року і в наступному з'явилася низка публікацій про М. Нуайме в різних українських журналах і газетах. Зі свого боку ліванський письменник, відвідавши музей нашого великого поета в Києві, записав: “Шевченко! Улюблений великий поет України, як глибоко ти відчував її страждання, як зворушливо ти співав про її надії! Так багато думок і солодких спогадів нав'яв на мене короткий час, проведений мною в прекрасному музеї, присвяченому твоєму життю, твоїй творчості, що я вважаю цей час найбагатшим у моєму житті”.

До 90-річчя від дня народження М. Нуайме в Києві в Будинку літераторів відбувся врочистий вечір. А у квітні 1989 р. в Полтавському педагогічному інституті ім. В. Г. Короленка відбулася всесоюзна наукова конференція “Взаємозв'язки літератур народів СРСР та літератур Зарубіжного Сходу”, присвячена 100-річчю від дня народження великого сина Лівану [2, 130-131]. На конференції було прочитано 29 доповідей про життя і творчість письменника, а також з різних питань арабістики. Конференція сколихнула наукове життя в Україні і сприяла відродженню українського сходознавства, яке в післявоєнні роки занепало. Нині в нашій країні набуло значного поширення вивчення східних мов, насамперед арабської. Молоді магістранти для підготовки своїх дипломних робіт часто обирають теми, пов'язані з новою арабською літературою, зокрема з творчістю М. Нуайме. На конференції 1989 р. в Полтаві було висунуто пропозицію встановити пам'ятну дошку на будинку, в якому свого часу він учився. Це було виконано, ця дошка встановлена вже давно. А наприкінці жовтня 2011 р. завдяки пожертві земляків-ліванців, котрі живуть і працюють в Україні, за допомогою місцевої муніципальної влади було споруджено пам'ятник великому синові ліванського народу і, можна сказати, патріоту України, яку він вважав своєю другою батьківщиною. 29 жовтня цього року у присутності Посла Ліванської Республіки в Україні пам'ятник було відкрито [див.: 7].

Свою любов до України М. Нуайме довів справами. Коли 1964 р. я звернувся до нього з проханням організувати в Лівані відзначення 150-ї річниці від дня народження Т. Шевченка, він мені написав: “Немає сумніву, що великий син України заслуговує всесвітньої шани не тільки як поет, а і як художник, гуманний і палкий захисник свободи”. На проведеному в Бейруті урочистому вечері, присвяченому пам'яті Кобзаря, Нуайме виступив із доповіддю і власними перекладами творів Т. Шевченка, зокрема “Заповіту”. Матеріали урочистостей і переклади були видруковані на шпальтах бейрутської газети “Аль-Ахбар” і сторінках літературного і громадського журналу “Ат-Тарик” [1, 64-70], пізніше вміщені до збірника його статей “У новому решеті”. “Заповіт” перекладав ще один ліванський поет – Мішель Сулейман (зберігається в архіві автора). Свого часу я детально і прискіпливо проаналізував три доступні мені переклади геніального вірша українського поета арабською мовою (згаданого Мішеля Сулеймана та єгипетської поетеси Мелек Абдельазіз) і дійшов висновку, що найближчим до оригіналу, не лише за словом, а й за духом, став переклад, здійснений Михаїлом Нуайме. Про це я написав ще 1982 р. у збірнику “Хай слово мовлено інакше” [10, 232-239].

Зі слів самого Нуайме видно, що “Заповіт” для нього був не просто одним із віршів Т. Шевченка. Йому, безперечно, було відоме місце, яке посідає “Заповіт” серед інших творів поета. Перекладач обирає слова, котрі надають текстові урочистості, певного пафосу. Про його тонке відчуття ідейної спрямованості вірша й розуміння його історичного значення свідчить і вибір слова для перекладу заголовка. Відомо, що сам Т. Шевченко дав своєму віршеві назву “Завіщаніє”. Слово це в українському мовному оточенні звучить як слов’янізм, узятий із церковної мови, і відповідно виконує спеціальну стилістичну функцію, надаючи назві, а водночас і всьому творові піднесеності й особливості значущості. Слово ж “заповіт”, хоча саме по собі, як на мій погляд, у цілому може бути задовільним заголовком вірша, усе ж через конотацію з його юридично-побутовим уживанням дещо принижує пафос твору Кобзаря.

М. Нуайме теж обрав для перекладу заголовка вірша не звичайне слово “васийя” (заповіт), що означає “остання воля”, “документ про спадщину”, а слово “місак”, яке у своєму корені несе великий семантичний заряд. Воно вжите у Священному Корані в переказі біблійної розповіді про укладання угоди між Яхве й Мойсеєм, за якою Бог залишив людям свою волю, свій заповіт не просто як виклад якихось істин, а націлював на певні дії в майбутньому, що вимагало зусиль і боротьби. Цікавою деталлю перекладу стало й те, що в ньому арабська орфографія слова “Україна” наближена до його звучання в нашій мові. М. Нуайме пише “Украйїна”, тоді як інші перекладачі послуговуються традиційним написанням “Українійа”.

Останнім за часом прикладом входження Михаїла Нуайме в українську літературу стала публікація цього року нашою мовою збірки наукових праць азербайджанської дослідниці творчості арабських поетів-емігрантів професора Аїди Імангулієвої (1939–1992) [див.: 5], де значне місце відведено літературній спадщині великого арабського поета й мислителя, який поєднує Україну й Ліван.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Ат-Тарих*. – 1964. – № 4-5. – С. 64-70.
2. *Всесвіт*. – 1989. – № 11.
3. *Всесвіт*. – 1987. – № 6.
4. *Имангулиева А.* “Ассоциация пера” и Михаил Нуайме. – М., 1975.
5. *Имангулиева А.* Вибрані статті. – К., 2011.
6. *ІР НБУ НАН України*. – Ф. 173. – Спр. 45.
7. *Корнєва В.* Пам’ятник ліванському письменнику // *Зоря Полтавщини*. – 2011. – 1 листоп.
8. *Кочубей Ю.* Гордість арабської літератури // *Всесвіт*. – 1978. – № 5. Див. також: *Літературна Україна*. – 1978 р. – 9 черв.
9. *Кочубей Ю.* Два “Решета” Михаїла Нуайме // *Східний світ*. – 2002. – № 1. – С. 46-50.
10. *Кочубей Ю.* “Заповіт” Т. Шевченка арабською мовою // *Хай слово* мовлено інакше. – К., 1982. – С. 232-239.
11. *Крачковский И.* Избранные сочинения. – Т. III. – М., 1956. – С. 224-225.
12. *Крымский А.* Арабская литература // *Энциклопедия братьев Гранат*. – М., 1936. – Т. I, доп. – С. 540-541.
13. *Крымский А.* История новой арабской литературы. XIX – начало XX века. – М.: ГРВА, 1971.
14. *Літературна газета*. – 1956. – 26 серп; див. також: *ІР НБУ НАН України*. – Ф. 173. – Спр. 137.
15. *Нуайме М.* Мои семьдесят лет. – М.: Наука, ГРВА, 1980.
16. *Нуайме М.* Аль-Гирбаль (Решето). – 10-е вид. – Бейрут, 1975. – С. 127.
17. *Нуайме М.* Фі аль-гирбаль аль-джадід” (У новому решеті). – Вид. 4. – Бейрут, 1988. – С. 15.
18. *Нуайме М.* Саб’уна... (Сімдесят) Мемуари // *Нуайме М.* Твори: У 3 т. – Бейрут, 1959-1960.
19. *Lebedinska T.* Poltava in the Arab Press // *Ukraine*. – 1990. – № 4.
20. *Naimy, Nadeem N.* Mikhail Naimy: An Introduction. – Beirut, 1967.
21. *Nijland C.* Mikha'il Nu'aymah: Promotor of the Arabic Literary Revival. – Istanbul, 1975.

Отримано 27 вересня 2012 р.

м. Київ

